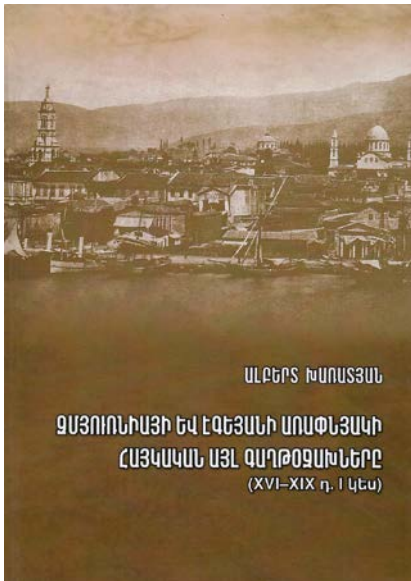

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱԼԲԵՐՏ ԽԱՌԱՏՅԱՆ, Զմյուռնիայի և Էգեյանի առափնյակի հայկական այլ գաղթօջախները (XVI-XIX դ. I կես), Ե., «Գիտություն», 534 էջ+նկ.

Վաստակաշատ պատմաբան, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Ալբերտ Արմենակի Խառատյանը ժամանակ առ ժամանակ հայ պատմագիտական միտքը համալրում և հարստացնում է նոր, մնայուն ու հիմնարար գործերով:

Օրերս ընթերցողի սեղանին դրվեց նրա վերջին տարիների գիտական պրպտումների արդյունքը՝ «Զմյուռնիայի և Էգեյանի առափնյակի հայկական այլ գաղթօջախները (XVI-XIX դ. I կես)» վերնագրով:

Խնամքով և գեղեցիկ ձևավորված այս գիրքը լույս է ընծայել ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչությունը: Այն հրատարակության է երաշխավորել ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտխորհուրդը, գիտական խմբագիրն է ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Ա.Ա. Մելքոնյանը:

Աշխատությունը բաղկացած է ներածությունից, հինգ ծավալուն գլուխներից (որոնք, իրենց հերթին, բաժանվում են ենթագլուխների), վերջաբանից, հավելվածից, մատենագիտական ցանկից, անվանացանկից:

Հեղինակը ներածականում իմաստավորում և կարևորում է սույն ուսումնասիրության հրատապությունն ու արդիականությունը, նշում, որ փոքրասիական արևմուտքի հայկական գաղթօջախները հնագույններից են սեփական բնօրրանի սահմաններից դուրս ապրած հայ հանրությունների մեջ: Նա արժանին է հատուցում այս թեմայով ուսումնասիրություններ կատարած հայ և այլազգի գիտնական-հետազոտողներին (Հ. Գելցեր, Հ. Բարթիկյան, Գևորգ Ասլան, Վ. Միքայելյան, Պ. Չարանիս, Բ. Սլարս, Հ. Քոսյան, Գր. Կամախեցի, Ա. Դավրիժեցի, Ղ. Ալիշան, Հ. Դիմաքսյան, Մակար վարդ. Բարխուտարյան, Աբրահամ Այվազյան, Հակոբ Քոսյան, Տիգրան Սավալանյան, Արշակ Ալպոյաճյան, Հրանտ Ասատուր, Մաղ. Արք. Օրմանյան, Գ. Գալուստյան, Ս. Ծոցիկյան, Ռիչարդ Հովհաննիսյան, Սեպուհ Ասլանյան և այլք):

Ա. Խառատյանը գիտական մեծածավալ գրականության՝ պատմագիտությանը և հարակից գիտություններին վերաբերող բազմաթիվ փաստերի, տվյալների, հայ և օտար պատմագիտական մտքի վերջին նվաճումների քննական համադրությամբ տալիս է հինավուրց Զմյուռնիայի հայ գաղթօջախի կենդանի ու ճշմարտացի նկարագիրը՝ սկսած վաղ ժամանակներից մինչև XIX դ. առաջին կեսը:

Առաջին գլխում («Զմյուռնիայի հայ գաղթօջախը») ներկայացված է Զմյուռնիան քաղաքակրթությունների պատմության միջով գիտական ծավալուն ակնարկը: Ըստ այդմ, քննվում է վաղնջական ժամանակներից եկող Զմյուռնիա քաղաքի պատմության սկիզբը՝ որպես հին հունական քաղաքակրթության ու դրա զարգացման արդյունք: Հիմնավոր կերպով փաստարկված տեղեկություններ են հաղորդվում այն մասին, որ Զմյուռնիան հիշատակվում է Հերոդոտի և Ստրաբոնի կողմից: Այն անվանակոչվել է Սմիրնա՝ ամազոնուհու պատվին: Իր աշխարհագրական ու տնտեսական բարենպաստ կացության շնորհիվ համալրել է հոնիական քաղաք-պետությունների շարքը (մ.թ.ա. VII դ.)՝ պահպանելով հոնիական անվանաձևը:

Այնուամենայնիվ, մի քանի հարյուրամյակ, կապված հունական քաղաք-պետությունների քաղաքական վայրէջքի հետ, հրաշագեղ ու ծովանիստ Զմյուռնիան կորցնում է իր ազդեցիկ նշանակությունը Էգեյանի քաղաքակրթական համակարգում: Մասամբ այն վերականգնվում է Ալ. Մակեդոնացու կողմից նվաճվելուց հետո: Հռոմեական դարաշրջանում քաղաքը մտնում էր կայսրության կազմի մեջ՝ վերածվելով պրոտեկտորատի:

Ներկայացնելով քաղաքի և նրա շուրջ ծավալված պատմաքաղաքական անցուդարձը՝ հետազոտող գիտնականը նշում է, որ Զմյուռնիային նոր փորձություններ պետք է պարտադրեին սելջուկներն ու հետագա դարերում սույն տարածաշրջանում չդադարող ռազմական առճակատումները:

Բազմաթիվ փաստերի համադրությամբ առավել ճշգրիտ ու առարկայական է դառնում Զմյուռնիայում և հարակից տարածքներում միջնադարի տարբեր փուլերում հայահոծ մշտական բնակչության առկայության խնդիրը:

Իհարկե, կրկին շեշտվում է այն հանգամանքը, որ Էգեյան ծովի մերձափնյա գաղթօջախների առաջացումը կապված է հայ ժողովրդի դժնդակ պատմական ճակատագրի, հայրենի եզերքներից հարկադրյալ գաղթելու իրողության հետ: Հունական ու հայկական աղբյուրներից առած բազմաթիվ փաստերի հստակ ու հմուտ համադրությամբ հեղինակը որոշակի ճշգրտումներ է անում Էգեյանի առափնյակում հայկական համայնքների կազմավորման ժամանակագրությանը վերաբերող հարցերում: Կարևոր ճշգրտումներով հարստացվում են նաև միջնադարի հետագա ժամանակաշրջաններում հայրենիքից դեպի Էգեյանի ափերը

հայ բնակչության տեղաշարժի ուղիներն ու նոր վայրերում հաստատվելու կայանները: Օրինակ, XVIII դ. 30-40-ական թթ. և մինչև նույն դարի կեսերը շարունակվում էին գաղթերը Արևելյան Հայաստանի տարբեր հատվածներից՝ Սյունիքից, Նախիջևանից, Արարատյան դաշտավայրից: Այս ամենը լրացվում և կոնկրետատացվում է հայ ներգաղթյալների հայրենիքին առնչվող աղերսներով, իրադարձություններով ու մանրամասնություններով:

Երկրորդ գլխում («Գաղթօջախները՝ Էջմիածնի թեմ») բացահայտվում են այն կապերն ու հարաբերությունները, որ ունեցել են Զմյուռնիայի և Էգեյանի առափնյա մյուս գաղթօջախները Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հետ: Հստակեցվում է այն ժամանակահատվածը, երբ Զմյուռնիան ավանդաբար համարվել է Էջմիածնի տերունի թեմը: Մանրամասնություններ են հաղորդվում տերունի թեմի (վիճակ)՝ որպես Էջմիածնի վարչական կառույցի մասին. նրա տրոհումը ավելի մանր միավորների (քաղաքներ, գյուղախմբեր, բնակավայրեր), որոնց բոլորին էլ հովվում էր առաջնորդ-նվիրակը: Նշվում է, որ Զմյուռնիայում, ինչպես մյուս թեմերում, առաջնորդն օժտված էր կաթողիկոսի ներկայացուցչի ընդարձակ լիազորություններով, որը տնօրինում էր հոգևոր գործերի ամբողջ համալիրը՝ սկսած քահանա ձեռնադրելու իրավունքից մինչև հոգևոր հարկերի ու տուրքերի գանձումն ու վերահսկողությունը: Նրա վերահսկողության և հոգևոր, մասամբ նաև աշխարհիկ հոգաժողության ներքո էր թեմի ամբողջ ժողովուրդը: Անդրադարձ է կատարվում եկեղեցական հարկերի և տուրքերի հավաքագրման գործում նվիրակների թույլ տված չարաշահումներին, որոնք մերթ ընթ մերթ փորձում էին կանխել Մայր Աթոռի գահակալները: Անգեն աչքով նկատելի էին նաև այն պայքարն ու մրցակցությունը, որ ընթանում էին Ս. Էջմիածնի և մյուս աթոռների միջև՝ հանուն այնպիսի հարուստ թեմի, որպիսին Զմյուռնիան էր: Իսկ Կ. Պոլսի պատրիարքները, հաճախ օգտվելով քաղաքական ու պատերազմական խառնակ իրավիճակներից, երբ խզվում էր հաղորդակցությունը Պարսկաստանի և Թուրքիայի միջև, ձգտում էին Զմյուռնիայի թեմը միավորել Կ. Պոլսի պատրիարքությունը:

Այս և այլ կարգի կրոնաեկեղեցական հարաբերությունների վերաբերյալ բազմաթիվ փաստեր ու վկայակոչումներ են արված՝ տարբեր աղբյուրներից մեջբերված և համադրված: Նորանոր իրողություններ են ի հայտ գալիս, շրջանառության մեջ դրվում հետաքրքիր և բովանդակալից նոր փաստեր, դեպքեր, պատմություններ:

Նույնպիսի հետաքրքրությամբ են ընթերցվում այս ծավալուն աշխատության մյուս գլուխները (գլուխ 3. «Էգեյանի այլ գաղթօջախներ. տնտեսությունը առափնյակում», գլուխ 4. «Ներհամայնքային կյանքը Զմյուռնիայում», գլուխ 5. «Մշակույթը գաղթօջախներում»), որոնցում ուսանելի նյութ է ամբարված՝ խորհրդա-

ծուփյունների, վերլուծությունների, զուգահեռումների, դիտարկումների վիթխարի պաշարներով լեցուն: Անվանի պատմաբանը գիտական անաչառությամբ ու բարխղճությամբ է հետազոտում սույն թեմային առնչվող և դրա շրջանակում դիտարկվող յուրաքանչյուր խնդիր ու հիմնահարց՝ դրանք քննության առնելով բազմակողմ հայեցակետերով:

Ասենք, որ Զմյուռնիայի և Էգեյան ծովի առափնյակի հայկական մյուս գաղթօջախների մասին պատմող սույն աշխատությունը կենդանի ու բաբախուն գործ է, որը երկխոսության է մղում ընթերցողին այլևայլ հարցերի առնչությամբ: Պատճառը նաև այն յուրատիպ ոճն է, որը բանեցնում է պատմաբան, բանասեր և հրապարակախոս գիտնականը իր մնայուն գործը կերտելիս:

Բազմաթիվ են սույն գրքի առավելությունները: Ժամանակագրական առումով աշխատությունը վիթխարի ժամանակահատված է ընդգրկում, թեև վերնագրված է XVI-XIX դ. առաջին կեսի պարփակումով:

Վերջաբանում հեղինակը կատարում է հետևյալ եզրահանգումները.

1. Փոքրասիական արևմուտքի հայկական գաղթօջախները հնագույններից են առհասարակ հայրենիքից հեռու կազմավորված հայ հանրությունների պատմության մեջ: Էգեյանի արևմտյան հատվածի հայկական հնագույն գաղթօջախը համարվում է Պերգամոն (Բերգամա) քաղաքը, որտեղ հայրենիքից տարագրյալ հայերը ապաստան են գտել դեռևս VI-VII դդ.: Պարսկական տիրապետության դեմ Վարդան Մամիկոնյանի (Կարմիր Վարդան) գլխավորած ապստամբության պարտությունից հետո ըմբոստ հայ նախարարներն իրենց ռազմական ուժով և գերդաստաններով ապաստան գտան բյուզանդական իշխանությունների տրամադրած այդ քաղաքում:

2. Էգեյանի տարածքում հայ գաղթօջախների առկայությունը կապված է նաև բյուզանդացիների կողմից թոնդրակեցի աղանդավորներին Հայաստանից գաղթեցնելու իրողության հետ (XI դար):

3. Զմյուռնիան և տարածաշրջանի հայ գաղթօջախները նոր գաղթականություններով համալրվեցին XVI դ. վերջերին և XVII դ. առաջին տասնամյակներին, երբ ջալալիների ապստամբությունների, սովի, մոլեգնող թուրք-պարսկական պատերազմների պատճառով բազմաթիվ փախստական հայեր բնաշխարհի արևմտյան և արևելյան հատվածներից անցան Միջերկրականի և Էգեյանի կղզիներն ու առափնյա տարածքները:

4. Ուշադրություն է գրավում այն հանգամանքը, որ գաղթերը Սյունիքից և Արևելյան Հայաստանի այլ շրջաններից դեպի Էգեյանի առափնյակ, սկսվելով XV-XVI դդ., շարունակվել են ընդհուպ XIX դ. սկիզբը, որոնք պայմանավորված են մայր հայրենիքում տիրող սոցիալական ծանր կացությամբ և անապահով,

անպաշտպան իրավիճակով, ինչպես նաև շարունակվող գաղթերի սովորույթային տրամաբանությամբ:

5. Էգեյանի համայնքների պատմության բաղկացուցիչ մասն է կազմում նրանց եկեղեցիների, հատկապես Զմյուռնիայի եկեղեցիների պատմությունը: Զմյուռնահայերի առաջին եկեղեցին հիշատակվում է 1625 թ. (Ս. Ստեփանոսը), իսկ 1842 թ.՝ երկրորդ եկեղեցին՝ Ս. Գր. Լուսավորիչը: Զմյուռնիայի և նրա մերձակայքի հոգևոր ղեկավարումը մինչև XVII դ. 10-ական թթ. իրականացնում էր Ս. Էջմիածինը: Զմյուռնիայի և Օսմանյան Թուրքիայում էջմիածնական մյուս տերունի թեմերը վերացվեցին 1825 թ., Բ. դռան նոր քաղաքականության հետևանքով:

6. Գաղթօջախներում հայերը մշակում էին պետական, կրոնական ու բարեգործական հաստատությունների սեփականության հողերը: Հողի մշակությունը փոխհատուցվում էր պետականորեն ամրագրված հարկերով, որոնց միանում էին առանձին խումբ կազմող՝ եկեղեցուն տրվող հարկերն ու տուրքերը:

Հայ արհեստավորները մտնում էին էսնաֆական կազմակերպությունների մեջ՝ պահպանելով իրենց ազգային ու կրոնաբարոյական ավանդույթները: Կային հացագործների, երկաթագործների, կաշեգործների, ներկարարների, կտավագործների և շատ այլ միավորումներ, որոնք արհեստակիցներին վերաբերող խնդիրները քննարկում և լուծում էին էսնաֆի մեծ ժողովում: Գաղթօջախներում արհեստավորության հետ միասին սոցիալական նշանակալի դեր ուներ նաև վաճառականությունը, որը գործուն մասնակցություն է ունեցել Սև և Միջերկրական ծովերի միջև ընկած առևտրական ուղիներում և դրանցից այն կողմ՝ Էգեյանի առափնյակն ընդգրկող տարածքների ապրանքափոխանակության ասպարեզում:

Զմյուռնիայի հայ վաճառականները գործակցում էին Վենետիկի, Ջենովայի, Իտալիայի այլ քաղաքների առևտրական տների հետ: Ի տարբերություն իտալական առևտրահրապարակների հյուրընկալության, հայ առևտրականների փոխհարաբերությունները հարթ ու խաղաղ չեն ընթացել ֆրանսիացի վաճառականների հետ: Դա պայմանավորված էր Ֆրանսիայի արտաքին առևտրի՝ Լևանտում մենաշնորհային դիրքեր նվաճելու ձգտումներով:

XVII-XVIII դդ. զմյուռնահայ վաճառականությունն իր դիրքերն ամրապնդել է հոլանդական ապրանքաշրջանառության մեջ՝ Մարսելի նավահանգիստն օգտագործելով որպես տարանցիկ կայան: XIX դ. առաջին կեսին առավել շոշափելի են դարձել Զմյուռնայի հայ վաճառականների կապերը Անգլիայի առևտրականների և Լևանտում գործող անգլիական առևտրական ընկերությունների հետ:

7. Հինավուրց ավանդույթներ ունի Զմյուռնայի և հայկական մյուս գաղթօջախների ստեղծած հոգևոր և նյութական մշակույթը: Վերոնշյալ գաղթօջախ-

ները (Զմյուռնիա, Այասուք, Բերգամա, Մանիսա, Թուրգութ) եղել են հայ միջնադարյան գրչության կենտրոններ: Ամենահինը Եփեսոսում «Այասուք» 1622 թ. գրչագրված Ավետարանն է՝ իր հին հիշատակարանով: Գաղթօջախներում ընդօրինակվել է կրոնական գրականություն՝ Ավետարան, Սաղմոսարան, Հայսմավուրք, մեկնություններ և այլն:

8. Սույն գաղթօջախներում կանոնավոր հիմքի վրա էր դրված կրթական գործի կազմակերպումը: XVIII դ. 70-ական թթ. հիմնադրվում է Զմյուռնիայի հայության առաջին կանոնավոր կրթական հաստատությունը՝ ապագա «Ս. Մեսրոպյան» հռչակավոր վարժարանը, որը XIX դ. առաջին քառորդին եղել է «Մայր դպրատուն» անվամբ: Առափնյակի բոլոր գաղթօջախները համախմբվել էին «Մայր դպրատուն» շուրջը: Անշուշտ, հետագայում ստեղծվեցին տեղական կանոնավոր վարժարաններ:

Զմյուռնահայ դպրոցների պատմության մեջ հիշատակելի են նաև Մ. Աղաբեկյանի և Մ. Մամուրյանի հիմնած «Աղեաբեկյան» երկսեռ դպրոցը, ինչպես նաև Տ. Սավալանյանի դպրոցը (1850-ական թթ.):

9. Զմյուռնիայում բարձր զարգացման հասավ գրատպությունը: Այն սկզբնավորվել է Մահտեփ Մարկոսի գործունեությամբ (1759-1762 թթ.): XIX դ. 40-50-ական թթ. տպագրական գործն ընդլայնվեց նոր տպարանների հիմնադրումով, որոնցից էին «Ս. Մեսրոպյան» վարժարանի տպարանը (1841 թ.) «Պ. Թաթիկյան» վիմագրատունը (1839 թ.), Ստ. Պապոյանի տպարանը (1843 թ.) և այլն: Տպագրական գործը նպաստեց պարբերական մամուլի, թագմանական գրականության (ֆրանսերենից և անգլերենից), թատերական և հրատարակչական ոլորտների առաջընթացին:

10. XIX դ. 40-50-ական թթ. Զմյուռնիայում հրատարակվող հայերեն պարբերականներից առաջինը ամերիկյան բողոքականների «Շտեմարան պիտանի գիտելեաց» կրոնաբարոյախոսական հանդեսն էր (տպագրվել է 1839-ից, խմբ.՝ Հ. Հալլոք և Գ. Գրիֆիտ), իսկ ազգային բովանդակությամբ առաջին լրագիրը՝ «Արշալոյս Արարատեան»-ը (1840-1884, հիմնադիր խմբագիր՝ Պ. Պալդազարյան):

Պահպանողական ուղղության կրողն էր զմյուռնահայ մյուս պարբերականը՝ Խ. Մելիքսեղյանի խմբագրությամբ հրապարակվող «Հայրենասէր» շաբաթաթերթը: Լուսավորական ուղղվածություն ունեւ Տետեյան եղբայրների խմբագրած «Արփի Արարատեան» ամսագիրը (1853-1855 թթ.): Վերջինս արտացոլում էր ուսման և կրթության ոչ միայն տեսական-իմացական, այլև գործնական բովանդակության պահանջները՝ ձգտելով եվրոպական քաղաքակրթության նվաճումները տարածել հայ ազգի սոցիալական բոլոր հատվածների մեջ:

Ուրեմն, եթե հանրագումարի բերենք ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Ալբերտ Խառատյանի ուսումնասիրության թեմատիկ և բովանդակային եզրահանգումները, կարող ենք նշել, որ անվանի պատմաբանը այս արժեքավոր աշխատությամբ նոր եզրեր է բացում հայ պատմագիտական մտքի հետագա զարգացման համար: Գրքում ընդգրկված վիթխարի նյութը ամփոփված է ժամանակագրական մեծ ծավալի մեջ և ունի աղբյուրագիտական հարուստ բազա: Պատմագիտական հմուտ վերլուծությամբ քննության են առնվում ոչ միայն բուն թեմայի՝ Զմյուռնիայի և Էգեյանի առափնյակի հայկական գաղթօջախներին, այլև նրանց մերձավոր կամ հեռավոր կերպով աղերսվող ու զուգահեռվող բազմաթիվ և բազմապիսի հարցեր ու խնդիրներ:

Դրանք բազմակողմանիորեն լուսաբանվում ու մեկնաբանվում են հարակից հայեցակետերով և գտնում են իրենց սպառիչ հիմնավորումն ու լուծումը:

Քիչ է ասել, թե Ալբերտ Խառատյանի աշխատությունը հանրագիտաբանային արժեք ու նշանակություն ունի, քանզի այս հաջողված պատմագիտական երկը պարունակում է բազմաթիվ ու բազմազան գիտելիքներ, թվեր, փաստեր դեմքերի ու դեպքերի և իրադարձությունների վերաբերյալ, բացահայտում է տվյալ դարաշրջանի պատմական զարգացման տրամաբանությունն ու միտումները: Այն իր բարձրացրած խնդիրների և հարցադրումների կարևորությամբ մշտապես լինելու է մասնագետների, ինչպես նաև հայոց պատմության ուսումնասիրությամբ զբաղվողների և ընթերցող լայն հասարակայնության ուշադրության առանցքում:

ԱՐՄԵՆ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու